

4-nji tema: Türkmen Türkçesinde edatlar (Türkmen dilinde sözsoňy kömekçiler)

Dersiň maksady:

- ✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,
- ✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;
- ✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;
- ✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleýiş medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;
- ✓ dersde türkmen dilini we edebiyatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyat sapaklarynda tehnik serişdelerden peýdalanmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirligi, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, “**akyly kompas**” “**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçiligi we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- deňişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

Sözsoňularyň haýsy düşümdäki sözlerden soň gelşine görä, olary üç topara bölmek bolar:

a. **Baş düşümdäki sözler we eýelik düşümdäki çalyşmalar bilen ulanylýanlar:**

- ✓ bilen,
- ✓ ýaly,
- ✓ kimin /kibi,
- ✓ dek/tek,
- ✓ deý/deýin,
- ✓ üçin,
- ✓ sebäpli,
- ✓ zerarly,
- ✓ jähtli,
- ✓ hakda/hakynda,
- ✓ barada/barasynda,
- ✓ dogruda/dogrusynda,
- ✓ boýunça,
- ✓ arkaly,
- ✓ bäre,
- ✓ tarapyndan,
- ✓ sary,
- ✓ saýy,
- ✓ hökmünde,
- ✓ mynasybetli,
- ✓ taýdan,
- ✓ çenli,
- ✓ çemeli,
- ✓ çemesinde,
- ✓ möçberli,
- ✓ töweregi,
- ✓ çemeleri
- ✓

b. **Ýöneliş düşümdäki sözler bilen ulanylýan sözsoňular:**

- ✓ çenli,
- ✓ çen,
- ✓ deňeç,
- ✓ deň,
- ✓ görä,

- ✓ tarap,
- ✓ baka(n),
- ✓ sary,
- ✓ garşy,
- ✓ golaý,
- ✓ ýakyn,
- ✓ garaman,
- ✓ garamazdan,
- ✓ bakmazdan,
- ✓ garaňda,
- ✓ seredeňde,
- ✓ laýyklykda
- ✓

ç. Çykyş düşümdäki sözler bilen ulanylýan sözsoňular:

- ✓ öň,
- ✓ öňinçä,
- ✓ ozal,
- ✓ owal,
- ✓ soň,
- ✓ soňra,
- ✓ başga,
- ✓ özge,
- ✓ gaýry,
- ✓ aňryk,
- ✓ beýläk,
- ✓ şeýläk,
- ✓ ýaňa,
- ✓ ötri,
- ✓ beter,
- ✓ artyk,
- ✓ zyýat,
- ✓ zyýada,
- ✓ daşary,
- ✓ gowrak
- ✓

Kömekçi sözler hem taryhy taýdan aslynda özbaşdak mana eýe bolupdyrlar. Kömekçi atlaryň hemmesi sözsoňy sözler bilen baglanyşyklydyr. Olaryň leksik manysynda ýa-da kömekçi hyzmatynda gelmegi diňe sözlemde takykklanýar.

Käbir atlar lokal düşümiň diňe birinde gelende, kömekçi at bolýar. Meselem, dert sözi diňe çykyş düşümdä gelende kömekçi at hasaplanyp (sowugyň derdinden, gaharyň derdinden, onuň derdinden) başga ýagdaýda öz hakyky manysynda ulanylýar.

Şolar ýaly kömekçi atlaryň bütinleý sözsoňy kömekçilere öwrülip gidenleri bar. Meselem: **hakynda, barasynda, dogrusynda...** häzire çenli kömekçi atlar şekilinde **hakda, barada, dogruda** ýaly görnüşde ulanylýarlar.

Edil şonuň ýaly **tarapyndan** sözsoňusy hem diňe çykyş düşümdäki söz bilen gelende kömekçi atlaryň hyzmatynda ulanylyp, başga düşümlerde gelende öz leksik manysyny aňladýar. Meselem: ýaşlar **tarapyndan**, daýhanlar **tarapyndan**...

Sözsoňularyň bile ulanylýan sözi bilen utgaşyp emele getirýän aşakdaky ýaly many toparlary bar:

1. **bilelikdeligi görkezýänler:**

- **bilen**
- **bile**

2. **gural ýa-da instrumentallyk görkezýänler:**

- **bilen**
- **bile**

3. **wagt hem giňişlik görkezýänler:**

- **ozal,**
- **owal,**
- **soň,**
- **öň,**
- **deň/deňeç,**
- **çen/ çenli**

4. **meňzetme görkezýänler:**

- ýaly,
- kimin,
- kibi,
- dek,
- deý,
- deýin

5.deňşdirmegi görkezýänler:

- görä,
- garanda

6.degişlilik görkezýänler:

- hakynda,
- babatda,
- dogrusynda,
- barasynda
- barada

7.ugur görkezýänler:

- tarap,
- garşy,
- baka

8.orun görkezýänler:

- aňrysynda,
- agzynda,
- başynda,
- ýanynda

9.sebäp görkezýänler:

- sebäpli,
- çünki

10. maksat görkezýänler:

- **üçin,**
- **ötri,**
- **ugrunda,**
- **diýip**

11. esaslanmagy görkezýänler:

- **boýunça,**
- **göra**

12. çäklilik görkezýänler:

- **başga,**
- **özge,**
- **aýry,**
- **gaýry**